

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

БРОШНЯК (ПИСКАЧ) ОЛЬГА ДМИТРІВНА

**ПРИСЛІВНИКИ В УКРАЇНСЬКИХ
ГОВОРАХ ЗАКАРПАТТЯ**

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Ужгород - 1996



00759771 (-)

Дисертація є рукописом

Робота виконана на кафедрі української мови
Ужгородського державного університету

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
ДЮБОШ Василь Іванович

Офіційні опоненти – доктор філологічних наук, професор
Бевзенко Степан Пилипович

– доктор філологічних наук, професор
Гуйванюк Ніна Василівна

Провідна організація – Львівський державний університет
імені І.Я. Франка

Захист відбудеться "15" травня 1996 року о 14 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 15.01.03
для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук при Ужгородському державному
університеті /294000, Ужгород, вул. Університетська, 14, ауд.411/.

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Ужгородського
державного університету /м. Ужгород, вул. Калітульна, 9/.

Автореферат розісланий "10" квітня 1996 року

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

кандидат філологічних наук, доцент  БЕЛЕЙ І.О.

ЛНБ ім. В. Стефаніка

АН Ужгород

Актуальність теми. Глибоке і всебічне дослідження лексичного багатства діалектної мови належить до числа актуальних завдань сучасної лінгвістики. У цьому плані конкретний науковий інтерес становить прислівникова лексека всіх українських говорів, у тому числі й українських говорів Закарпатської області.

Теоретичні основи та конкретні дослідження прислівників у загальнонародній, літературній українській мові можна вважати досить значними. Що ж до дослідження прислівників у киварозомовній, діалектній українській мові, то тут здобутки українського мовознавства набагато скромніші, хоча діалектні прислівники, як і будь-які інші лексеми, є вагомим джерелом поповнення і збагачення лексичного фонду сучасної української мови. Оригінальність, фонетична, семантична і синтаксична самосутність багатьох із них відбиває не тільки особливості відповідних говірок чи говорів, але й історію носія конкретного діалекту, має чимале значення для вивчення історії української мови.

Серед праць українських мовознавців, присвячених спостереженням над прислівниками в українській діалектній мові, майже немає всебічного, системного опису прислівників як лексико-граматичного розряду слів. Не становлять у принципі винятку в цьому відношенні фактично і говори Закарпатської області, бо ж об'єктом дотеперішніх наукових досліджень були лише окремі, порівняно невеликі за територією поширення групи цих говорів.

Мета і завдання дослідження. Головна мета роботи — максимальне виявлення прислівникових лексем у різних основних говіркових групах Закарпатської області та опис їх лексико-семантичної природи, фонетико-морфологічних та синтаксичних особливостей у генетичному і лінгвогеографічному аспектах у взаємо-

зв'язку з сучасною українською літературною мовою, а також із іншими українськими говорами, зокрема регіону Карпат, та суміжними слов'янськими і неслов'янськими мовами. Досягнення поставленої мети передбачало виконання таких завдань:

- 1/ виділити основні групи прислівників за походженням ; простежити шляхи утворення прислівників ;
- 2/ виявити фонетико-морфологічні варіанти /відповідники/ прислівників обстежуваних говорів ;
- 3/ розкрити значення аналізованих прислівників у порівнянні з літературними відповідниками ;
- 4/ визначити лексико-семантичні групи діалектних прислівників ;
- 5/ простежити основні фонетичні, морфологічні та синтаксичні особливості аналізованих прислівникових лексем ;
- 6/ виявити у складі прислівників спільнослов'янські, спільносхіднослов'янські та власне українські утворення ;
- 7/ виготовити лінгвістичні карти з найбільш виразними лексико-семантичними, фонетичними та морфологічними диференційними ознаками виявлених прислівників ;
- 8/ простежити співвідношення прислівникових лексемних ізоглос із межами окремих груп закарпатських говорів, що виділяються у відповідності з прийнятою на сьогодні класифікацією цих говорів.

Джерельна база дослідження. В основу дослідження покладені записи дисертанта, зроблені в польових умовах з використанням "Анкетки для збирання діалектних матеріалів в Закарпатській області" /1954/ С.П.Бевзенка, "Програми для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови" Й.О.Дзєндзелівського та спеціальної програми для збору прислівникової лексики Т.М. Розумик. Записи проведені у 56 населених пунктах Закарпатської області, які входять до лінгвогеографічної сітки. Для порівняльної характеристики прислівників зібрано й опрацьовано матеріал у населених пунк-

тах, де переважає угорське чи словацьке населення /с. Влишково, Хустський р-н ; с. Сторожниця, Ужгородський р-н ; с. Родникова Гута, Свалявський р-н/. У дисертаційній роботі також використано фактичний матеріал із відомих лексикографічних праць, лінгвістичних атласів, наукових статей, лексичних матеріалів. Крім власне діалектних записів, дисертантом обстежено кілька закарпатоукраїнських пам'яток, головним чином тих, на яких відбився вплив місцевої живорозмовної мови. Для порівняльної характеристики прислівників використано ряд художніх творів західноукраїнських письменників, у яких відчутний вплив живомовної стихії /О.Духнович, М.Черемшина, В.Стефаник, Ю.Федькович, О.Кобилянська/.

Об'єктом дослідження є говори, поширені на південь від вододільної лінії Карпатського хребта на території Закарпатської області. У зв'язку з тим, що населення Берегівського району в загальній масі своїй – угорці або переселенці, ми не вважали доцільним збір матеріалу з цього регіону. Складена з урахуванням фонетико-морфологічних варіантів картотека прислівників нараховує 2 005 лексем. У полі зору нашого дослідження є власне прислівники як лексико-граматичний розряд слів.

Методика дослідження. Дослідження фактичного матеріалу проводилось у синхронно-діахронному аспекті методом лінгвістичного опису як основного засобу інтерпретації мовних фактів. На різних етапах дослідження матеріалу застосовувалися й інші методи лінгвістичного аналізу : порівняльний /при порівнянні прислівників обстежуваних говорів, окремих слов'янських, а в деяких випадках і неслов'янських мов/ ; структурно-типологічний /при дослідженні структури прислівників/ ; кількісних характеристик /при встановленні ступеня частоти і продуктивності прислівників/ ; картографування.

Наукова новизна дослідження. Прислівникова лексика усіх укра-

раїнських говорів дотепер не була предметом спеціального вивчення. У різному освітленні розглядалися прислівники говірок Іршавщини, південно-західної Мукачівщини, Затисся у статтях В.В. Німчука, І.Д. Пагірі, В.М. Лизанця, Т.М. Розумик та ін. У нашому дослідженні обрано відмінний від попередніх аспект вивчення прислівникової лексики говорів Закарпаття. Особливість його полягає в поєднанні етимологічного, словотворчого, лексико-семантичного і функціонально-синтаксичного аспектів аналізу.

Праця становить першу спробу всебічного аналізу прислівників українських говорів Закарпатської області, їх морфологічних властивостей, лексико-семантичних і синтаксичних функцій у лінгво-географічному аспекті.

Теоретичне значення і практична цінність роботи. Теоретичне значення праці полягає в тому, що в ній уперше подано комплексний опис діалектних прислівників усіх українських говорів Закарпаття, проаналізовано багатий фактичний матеріал, у якому понад 70 прислівників уводяться в науковий обіг уперше. Доповнюючи традиційні точки зору на природу прислівникових лексем, звертаємо увагу й на ті способи творення прислівників, яким у науковій літературі не відведено належного місця /контмінація, аялогія, морфологічний спосіб/. Крім того, походження окремих прислівників трактується по-новому. Результати дослідження стануть певним внеском у скарбницю українського мовознавства і подальший його розвиток.

Практична цінність проведеного дослідження полягає у можливості використання його результатів при укладанні словника українських говорів, при створенні лексичного атласу української мови, для лексикологічних, етимологічних і етнографічних досліджень, при вивченні українсько-словацьких, українсько-угорських та інших міжмовних контактів, у дослідженнях із сучасної та історичної

фонетики, морфології і синтаксису української мови та інших слов'янських мов, при викладанні української мови у середніх та вищих навчальних закладах, при написанні дипломних і курсових робіт студентами-філологами тощо.

Основні положення, що вносяться на захист :

1. Лексико-семантична, функціонально-синтаксична природа виявлених нами прислівників українських говорів Закарпаття у багатьох випадках здиференційовані.
2. Кількісний склад прислівникової лексики поповнився і продовжує поповнюватися не лише шляхом адвербіалізації іменників, прикметників, займенників та числівників, але й у результаті зрощення, аналогії, контамінації, є також префіксальним, суфіксальним, префіксально-суфіксальним та постфіксальним способами.
3. Більшість прислівників українських говорів Закарпаття утворені на власне українському ґрунті, у тому числі на ґрунті досліджуваних говорів.
4. У складі загальнонародних українських прислівників виділяється 25% тих, що в обстежуваних говорах виявляють ширші семантичні можливості, причому у багатьох випадках спостерігається збереження ними архаїчних значень.
5. Більшість прислівників обстежуваних говорів характерні і для інших українських говорів, зокрема регіону Карпат, що засвідчує спорідненість українських говорів Закарпаття з іншими південно-західними говорами.

Апробація роботи. Основні положення і результати дослідження були викладені в доповідях на міжнародній науково-практичній конференції "Українська мова на Закарпатті в минулому і сьогодні" /Ужгород, 5-6 травня 1992 р./ ; на науковій конференції "О.В.Духнович і слов'янський світ" /Ужгород, 23 - 24 квітня 1993 р./ ;

на міжнародній науковій конференції "Культура Українських Карпат : традиції і сучасність" /Ужгород, 1-4 вересня 1993 р./ ; на підсумкових наукових конференціях професорсько-викладацького складу Ужгородського державного університету /Ужгород, лютий 1993, 1994, 1995, 1996 р.р./ . Окремі частини дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри української мови УжДУ, присвячених звітам наукової роботи.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображені в 5-ти статтях загальним обсягом 2 арк. і 2-ох тезах доповіді на наукових конференціях.

Об'єм і структура роботи. Дисертація складається із "Вступу" /с.3-13/, чотирьох розділів - "Прислівники займенникового походження" /с.14-51/, "Прислівники іменникового походження" /с.52-101/, "Прислівники прикметникового походження" /с.102-159/, "Відчислівникові та інші прислівники" /с.160-168/- і "Висновків" /с.169-176/. До роботи додається : список наукової літератури, список скорочень, список назв населених пунктів, а також два "Додатки" : 1/ "Індекс описаних прислівників" ; 2/ 30 лінгвістичних карт з найбільш виразними лексико-семантичними, фонетичними і морфологічними диференційними ознаками виявлених прислівників, а також 1 зведена карта, у якій простежено співвідношення прислівникових лексемних ізоглос.

ЗМІСТ РОБОТИ

У "Вступі" обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначається мета, основні завдання, об'єкт і методика дослідження, характеризується джерельна база роботи, розкривається наукова новизна дисертації, її теоретичне і практичне значення.

У розділі "Прислівники займенникового походження" простежуються шляхи творення прислівників від займенників шляхом застосування словотвірно-етимологічного аналізу, який допомагає розкрити

втрачені або затемнені відношення між твірним і похідним словом чи основою, відновити втрачену проміжну ланку в словотвірному ряді чт вихідне слово ряду.

Як засвідчують матеріали найдавніших слов'янських пам'яток, факти сучасних слов'янських мов, а також дослідження багатьох мовознавців, відзайменникові прислівники складають найархаїчніший шар прислівникових утворень не тільки в українській, але й у всіх слов'янських мовах. Велика кількість їх утворилася у спільнослов'янській, а деякі - у спільноіндоевропейській період. У процесі аналізу прислівників займенникового походження, як і судьяких інших слів, виникає чимало труднощів. Незважаючи на те, що прислівник - це відносно "молода" частина мови, інколи дуже важко встановити приблизний час появи тієї чи іншої лексеми. Словотвірно-морфемна структура відзайменникових прислівників у багатьох випадках непрозора, і тому існує чимало різних думок, здогадок щодо походження цих лексем. Зрозуміти процес їх творення можна, порівнявши з іншими, більш виразними формами. Застосувавши порівняльно-історичний метод при аналізі словотвірно-морфемної структури відзайменникових прислівників, ми умовно поділили їх на первинні і вторинні.

У першому підрозділі "Первинні відзайменникові прислівники" аналізуються утворення, в яких утрачені живі смислові і словотворчі зв'язки з відповідними займенниковими основами. Із сучасними займенниками ці прислівники не мають ніякого функціонально-семантичного зв'язку. Таких прислівників у досліджуваних говорах, як і в літературній українській мові, порівняно небагато. Основна проблема, що виникає при словотвірному аналізі первинних відзайменникових прислівників, - розмежування у їх складі основ давніх займенників і словотворчих афіксів, оскільки більшість словотвірних дериваторів є специфічними і давно втратили свою продук-

тивність. Первинні^о відзайменникові прислівники творилися здебільшого від основ означальних, вказівних, питально-відносних давніх нечленних займенників : кь / де, куди, коли, доки, поки, ть / ту, там, туди, так /, сь / суди, с'ак, зао', досі /, всь / ус'ако, ус'уди /, онь, инь / онако, инак, инга, ивуди /. Виділення у складі первинних відзайменникових прислівників конкретних морфем можливе у зв'язку із застосуванням діахронного підходу, однак із точки зору синхронії воно є умовним, оскільки процес творення подібних лексем не відповідає законам сучасного словотвору.

У складі власне первинних відзайменникових прислівників українських говорів Закарпаття найбільше обставинних прислівників часу. Серед них виділяємо: а/ прислівники-локалізатора темпоральної ознаки, які вказують на співвідносність дій у часі /тогда, тоуди, коли, тогди, туди/; повторність виконання дії /зао'/, співвідносність дій відносно теперішнього часу /гента, огоди, пак, та-кби/; б/ прислівники часової межі дії, що вказують у найбільш загальних рисах на темпоральні параметри дії, зокрема на межу дії стосовно її кінця /доки, докуд', поки, доти, поти, досі/, на необмежене тривання дії в часі /гай, угай/; в/ прислівники, що вказують на частоту дії в часі /иногда/.

Серед обставинних прислівників місця виразно простежується : а/ прислівники власне місця дії, тобто ті, що виражають конкретно місце, де відбувалася, відбувається чи відбуватиметься дія /ту, там, де, туй/, необмежене місце дії /інде/; б/ прислівники напрямку руху, тобто ті, що виражають напрямок вихідного пункту руху /вітки, вітки, іши, вб-тид', ішица/, кінцевий пункт руху /доти, поти, досі, с'уди, ту, там, геї, рат, доки, куди, инде, ивуди, поки/.

Порівняно небагато у складі відзайменникових утворень означальних прислівників, тобто тих, що : а/ вказують на якісну ознаку іншої ознаки-процесуальної або статичної /так, йак, с'ак/; б/ означають певну

кількість /туд'ю, кід'ю, с'юд'ю/, міру або ступінь вияву ознаки, характер її інтенсивності /так, рет, йак/; в/ вказують на спосіб виконання дії /так, йак, с'як, інак/. У предикативній функції зафіксовано тільки о́на́ю.

Первинні відзайменникові прислівники в українських говорах Закарпаття, на відміну від їх літературних відповідників, є більш багатозначними. Так, зокрема прислівники там, ту, де, інде, крім основного значення місця дії, активно вживаються і на позначення напрямку дії; прислівники до́ю, досі, до́ти, окрім основного значення часу, вживаються і в просторовому значенні. Очевидно, така особливість названих прислівників пояснюється не тільки багатозначністю їх, а й тим, що кількісно-часові, якісно-часові, просторово-часові синтаксичні відношення окремі з них передають комплексно, у всій складності взаємозв'язків, притаманних навколишній дійсності. Збереження та активне функціонування в обставлених говорах архаїчних прислівників типу гэ́то, і́нак, ту, о́на́ю, як, пак, с'юд'ю, зас' і под. має важливе значення, оскільки вони є тими ланцюжками, через які можна простежити складні шляхи і способи творення інших прислівникових лексем.

У другому підрозділі "Вторинні відзайменникові прислівники" аналізуються прислівникові лексеми, що утворилися: а/ в результаті зрощення їх з іншими частинами мови та постфіксальним способом; б/ шляхом адвербіалізації відмінкових форм займенників; в/ у результаті зрощення з іншими частинами мови прислівників, утворених у процесі адвербіалізації. Переважна більшість цих утворень сягає пізнішого періоду розвитку української мови.

Прислівники, утворені в результаті зрощення первинних відзайменникових лексем з іншими частинами мови /прийменниками, частками/ типу а́де, о́нде, а́нде, гінта́к, йис'як, атту́, оту́й, ан-

п'як, б'як і п'од./, є вагливим здобутком українських говорів Закарпаття, оскільки абсолютна більшість їх не характерна для літературної мови. Прислівники, що утворені на базі первинних за допомогою постфіксів -с', -нибу́т'/дис', де-нибу́т', ко́лис' та ін./, є типовими для національної української мови. Утворені з постфіксом -небу́д' рідко вживані в обстежуваних говорах, проте під впливом літературної мови все більше поширюються. Прислівники як результат процесу адвербіалізації займенників, на відміну від первинних лексем, зберігають зв'язок із займенниками, від яких утворилися. Серед них виділяються утворення від форм називного-знахідного відмінка без применників /усе, што/, родового відмінка /то-го, чого/, давального відмінка /туму́, чуму́/, знахідного відмінка з применниками за, на, п'рі /зашчо, нашчо, п'рішчо, зашч'о?, нашч'о?, п'рішч'о? /, орудного відмінка з применниками з /зо/, по /збу́сім, по-нас'ки/, місцевого відмінка з применниками по, п'ри /по-ваш'му, по-наш'ому, по-м'ому, по-тво́му, п'тому, п'рич'ому/. У результаті зрощення цих прислівників з применниками і частками утворилися і продовжують утворюватися зовсім нові лексеми типу назбу́сім, нап'тому, низашчо, нинаўсе, ниназбу́сім, нип'рич'ому, що свідчить про розвиток і збагачення загальноукраїнської прислівникової лексики.

Вторинні відзайменникові прислівники поділяються на такі лексико-семантичні групи: а/ прислівники місця, що вказують на конкретне /означене/ місце дії, невіддалене від суб'єкта /а́де, о́де, а́ту, о́ту́, гит'а́, от'а́т/, віддалене від суб'єкта /а́нде, о́нде, г'інде, о́нта́м, а́нта́м, гит'а́м/; вказують на неозначене місце дії /да́де, де́де, пола́куди, поде́де, лис', поде́куди/; заперечують будь-яке місце дії /ни́где, ні́где/; б/ прислівники напрямку руху, що означають напрямок вихідного пункту руху стосовно конкретного об'єкта /а́дав'тта, о́ві́нта, о́дві́нта, о́ві́щи, ві́ттам/.

означають кінцевий пункт руху стосовно конкретного об'єкта /а́нде, о́де, гінде, ату́, о́там, догінде, доа́нде, до́уту́ та ін./, вказують на напрямок дії стосовно неозначеного об'єкта /да́нде, дис', да́куди, де́нде, ку́дас' і под./, заперечують можливість напрямку руху взагалі /ні́нде, ні́где, ні́куди, ні́куди/; в/ прислівники часу, що вказують на можливість обрання будь-якої пори для виконання дії в минулому чи майбутньому або на неозначено минулий час /да́колі, де́колі, пода́колі, подо́колі, ко́ліс'/, заперечують можливість виконання дії /ни́де, ни́дти, ні́де, ні́коли, ні́колі/, вказують на виконання дії відносно нинішнього дня /а́нде, о́де, а́нде, гінде, о́туй та ін./, вказують на час, з якого починається дія /ві́нгерто, утко́лі, утто́гли/, виражають межу дії стосовно її кінця /догэ́нто, до́уту́, до́утуй/, вказують на необмежене тривання дії в часі /у́се, на́у́се/; г/ прислівники причини і мети : на́шчо, за́шчо, шчо, чо́го, то́го, чуму́, туму́, на́шчэс', прі́шчо, за́шчэс' і под. Дещо менше у складі вторинних прислівників займенникового походження означальних, тобто тих, що:а/вказують на можливість виконання дії конкретним способом /атта́к, о́так, гінта́к, анта́к, ашч'а́к, о́п'а́к та ін./, вказують на можливість виконання дії будь-яким способом /да́йак, де́йак, йа́кэс'/; вказують на неможливість виконання дії будь-яким способом /ні́йак, ни́йак/; б/ означають певну кількість /атту́л'ко, о́тл'ко, анту́л'ко, о́сіл'ко, ашч'у́л'ко, на́ту́л'ко/, ступінь, міру вияву ознаки /на́ку́л'ко, на́ту́л'ко/ . У предикативній функції зафіксовано причому́, ни́причому́, у модальній - дис'.

У розділі "Прислівники іменникового походження" простежується творення прислівників від іменників у результаті адвербіалізації, контамінації, аналогії і зрощення.

У підрозділі "Відіменникові прислівники, утворені в процесі адвербіалізації" описуються прислівники, утворені альяхом адвер-

біалізації іменникових форм родового відмінка з приєднаннями і без приєднання /учора, дома, дуба, безвісти, бесконца, доднини, домака, дорана, досвіта, звороха і т.д./, давального відмінка /гугі, лугу, думу, півні, илдому/, знахідного /вечур, літис', днис, нагуд, навои, найар', наплі, напрах і под./, орудного /сігом, боком, газамі, даром, гугом, загалом, ментом, мігом, мабоком, пішки, толком, залором, доском та ін./, місцевого /убілі, увєрсі, узачі, узимі, наразі, настоді та ін./ . Найбільшу продуктивність виявляють аналітичні форми знахідного і місцевого відмінків, синтетичні орудного відмінка.

Абсолютна більшість прислівників, утворених в процесі адвербіалізації іменників, — це обставинні прислівники, що означають: а/ місце дії /дома, скєйу, спєреду, лугу, удобєні, услоді та ін./ б/ напрямок вихідного пункту руху /зобку, зєвд'ху, згофє, зєду, зєнзу і под./, кінцевого пункту руху /досєредїни, дослєбу, думу, увєрох, назаі і т.д./; в/ час дії в межах частин доби /учора, дорана, сєнєчи, днис', увєчїр, нагуч', надин'/, відносно пір року /зимі, улїті, уїарї, літис', нагуд, нарисні/, відносно абстрактних понять /дєвіта, всєїк, навіки, зєду/, відносно приймаєння їжі /дєбєді, дєполунн'у, нассїд/, відносно тижня /зидїдї/ . У результаті адвербіалізації іменників утворилася в обстежуваних говорах чимала кількість означальних прислівників, зокрема: а/ способу дії /нагуд, сігом, вєрохом, даром, пішки, газом, зар'єлом/; б/ міри і ступеня /напрах, поўност'у, дон'ат, домака, всїду, бесконца і под./ .

У підрозділі "Відіменникові прислівники, утворєні іншими способами" придїляється увага контамінаціям, аналогіям, зрєчєннєм як важливим способам творєння прислівників від іменників. Однїєю з причин видїлення аналогії як способу творєння окремих прислівників є наявність лексем, словотвірна структура яких не зовсім

сна. Особливістю цих прислівників є формальна їх подібність до певних відмінкових форм іменників, однак семантично вони співвідносяться здебільшого з дієсловами і прикметниками. У зв'язку з тим, що формальні ознаки при цьому є домінуючими, ми відносимо такі прислівники до відіменникових і кваліфікуємо їх як такі, що утворені в процесі формально-сміслової аналогії. Оскільки в процесі аналогії утворилися головним чином прислівники способу, це свідчить про те, що "позитивом" для них слугують такі ж прислівники способу, але утворені шляхом адвербіалізації власне іменникових форм. У досліджуваних говорах фіксуються такі прислівники, утворені в результаті аналогії до форм: а/ родового відмінка /бос'ака, гол'ака, дубаса, кнудил'а, сторна, пімака, тикад'а, чмб'ха/, знахідного відмінка /вприт'я, усир'ба, уст'я, нав'прит'я, нав'длік, нав'г'яч'ки, надурн'ак, налівок, намецки, нап'рамік, насліпач'ки та багато інших/, орудного відмінка /бед'ом, піб'ом, крад'ком, крадом, мех'ом, мил'ком, тай'ком, ц'ур'ком, ціл'ком, торч'ком та ін./, місцевого відмінка /умах'я, улохв'аті, уракаш'я, напохв'аті/. У результаті контамінації, тобто скрещення мовних одиниць, утворилися прислівники способу дії /наўзнак, наўхрост, наўколіяки, наўпереміжку/, місця дії /наўколо, лоўкола, наўкрут'я/, часу /наўчас, заўчасу/. У результаті зрощення відіменникових прислівників з прийменниками від, до, на в українських говорах Закарпаття утворилися переважно прислівники часу, що вказують на означену тривалість часу /назаўтра, передд'обіта, пирелітіс', позаўтра, позазаўтра, передл'учода та ін./, виражають часові межі дії, зокрема початок дії /відд'обіта, від'яні, відл'учора/, кінець дії /поўчора, кон'яні, досночі, долиц'я/. Серед прислівників, що означають місце дії, виявлено налоўкола, спосіб дії - нинад'оком.

У розділі "Прислівники прикметникового походження" уперше в

українському мовознавстві робиться спроба розмежувати прислівники як результат адвербіалізації прикметників та ті, що утворені морфологічним способом. Аналізується велика кількість різноманітних точок зору на природу цих лексем.

У підрозділі "Відприкметникові прислівники як результат процесу адвербіалізації" аналізуються прислівники на -а, -а, -і, утворені в процесі простої адвербіалізації, тобто без участі прийменників, а також лексеми, що є результатом адвербіалізації аналітичних прийменниково-відмінкових форм прикметників. У складі цих утворень найбільше означальних прислівників, серед яких виділяємо: а/ якісно-означальні / весело, густо, ясно, йадерно, тупо, наглі, красні, стіха, добрі, налусно та ін./; кількісно-означальні / у тому числі міри і ступеня/ мало, много, намного, страшно, оскупі, омалі та ін./; способу дії /упоїні, упброжні, надивині та ін./ . Обставинні відприкметникові прислівники виражають : а/ час дії /даўно, доўго, мало, много, здаўна, змблбду і под./; б/ місце дії /далеко, високо, нис'ко, здалеку, нависоко, надалеко, нашироко і т.д./ . Предикативні прислівники означають стан людини і природи /душно, жарко, слис'ко, студено та ін./ . Численна група означально-предикативних /страшно, д'убо, добрі, тепло, тихо і т.д./ і означально-модальних прислівників /чисто, чесно, ясно та ін./ .

У підрозділі "Відприкметникові прислівники, утворені морфологічним способом" розглядаються основні морфологічні способи творення відприкметникових прислівників українських говорів Закарпаття : суфіксація /-а, -а / батарно, беспардонно, гамішно, бізїно, іпно, зайало, парало і под./, префіксація /по-, не-, за- / облис'ко, блалеко, оскупо, замного, помало, нилаўно, повисоко, понис'ко та ін./, префіксально-суфіксальний /по- + -н ; по- + -ому / по-вапнс'ки, по-газдс'ки, по-місному, по-губоис'кому тощо/ .

Переважна більшість відприкметникових прислівників, утворених морфологічними способами, є означальними: а/ якісно-означальними /файно, добре, ішно, багаторно, шікоўно, худобно та ін./; б/ міри і ступеня /б'жупо, б'мало, страшнэ, безб'ожно, бесконэчно та ін./; порівняльно-уподібнювальними /по-ч'іс'ки, по-ж'в'іс'ки, по-в'ідно'-ки, по-мал'ядо'-ки і под./. Тільки предикативними є завідно, сл'ідно, фр'ішно, х'б'уско, ч'іл'ядно. До означально-предикативних належать п'ўлле, эле, інт'ерэсно, см'ачно, об'вісно, ф'айно та ін./, до модально-означальних - біз'ўўно, біз'ўўне, ціле.

У розділі "Відчислівникові та інші прислівники" розглядаються прислівники, співвідносні з числівниками, а також давні активно вживані лексеми, походження яких пояснюється по-різному і які не співвідносяться із жодним аналізованим типом. Крім того, сюди віднесено і власне запозичені прислівники, які відомі у більшості досліджуваних говорів.

У підрозділі "Відчислівникові прислівники" звертається увага на лексеми, утворені в результаті адвербіалізації числівників називного-знахідного відмінка /дв'ічі, тр'ічі, йилно, ўйедно, з'айедно, ўдво'я, ўтро'є, н'ятро'є, н'ядво'є та ін./, місцевого відмінка /ўдво'х, ўтр'ох, удво'ят'ох/, а також прислівників, що утворені на базі вище названих /дотип'ір', доп'ерше, н'ятричі та ін./ Переважна більшість відчислівникових прислівників є кількісно-означальними, що зумовлено характером їх твірних основ /ўдво'х, ўтр'ох, з'ятричі/, якісно-означальними є ўйедно, з'айедно. Незначна кількість прислівників часу /сп'єш'ў, п'єрше, тип'ір', уттип'ір', доп'єрше/.

У підрозділі "Інші прислівники" аналізуються давні прислівники часу /лоні, л'аві/, місця /вон/, міри і ступеня /л'єда, л'єд'в'і, способу дії /н'ядл'є/, звертається увага на найбільш вживані запозичені прислівники г'анц, ф'ист, ф'урт, йплек.

На основі проведеного дослідження робимо такі висновки :

1. Загальна кількість виявлених прислівників, не враховуючи їх фонетико-морфологічних варіантів, становить 975, у тому числі : а/ займенникового походження - 180 /18,5%/; б/ іменниково-го походження - 305 /31,3%/; в/ прикметникового походження - 450 /46%/; г/ відчислівникові та інші прислівники - 40 /4,2%/.

2. Понад 50% усіх зібраних прислівників утворені шляхом адвербіалізації іменників, прикметників, числівників і зрідка займенників. Найбільше адвербіалізованих іменників - 175 /57%/ від загальної кількості відіменникових утворень/, прикметників - 240 /53%/, числівників - 22 /55%/ і займенників - 22 /12%/. Крім того, кількісний склад прислівникової лексики українських говорів Закарпаття половинився і продовжує поповнюватися за рахунок інших способів словотворення : а/ у результаті зрощення утворилася переважна більшість відзайменникових прислівників - 158 /88 % від загальної кількості їх/, трохи менше відчислівникових - 14 /35%/, ще менше відіменникових - 28 /9%/ ; б/ прислівники, утворені в процесі контамінації, фіксуються лише серед відіменникових і налічують усього 15 лексем /5%/ ; в/ шляхом аналогії до іменниково-відмінкових форм утворилося 85 прислівників ; г/ префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний морфологічні способи досить продуктивні при творенні прислівників від прикметникових основ. У досліджуваних говорах зафіксовано 210 прислівників цього типу, що становить понад 47% усіх прислівників, співвідносних із прикметниками.

3. Близько 40% усіх утворень складають прислівники спільно-слов'янського походження. Це головним чином лексеми, утворені від основ колишніх нечленних займенників і прикметників, а також незначна частина відіменникових, відчислівникових прислівників, що є результатом адвербіалізаційних процесів. Следи нале-

жати прислівники типу де, ту, там, онако, інак, так, бжде, ні-
гда, нігде, дома, думу, дулу, дано, гогі, виз'уд, днис', літіс',
локі, лелля, інні, тун'о, тіко, олаго, інде, красно, мало, много,
дборі, красні та ін.

4. Окрім прислівників, що виникли на спільнослов'янському ґрунті, в українських говорах Закарпаття є значна група лексем /60%/, поява яких зумовлена подальшим розвитком української мови в цілому і прислівника як частини мови зокрема. Сюди належать прислівники, що утворилися : а/ на базі спільнослов'янських іменних основ, у тому числі й на базі спільнослов'янських прислівників. Чимало з подібних утворень характерні й для російської та білоруської східнослов'янських мов. У їх складі найбільше адвербіалізованих приїменниково-іменникових сполук. Наприклад : убук, убелос, учас, наполовіну, обзвісти, зрєзу, уперєд, панєм-
нієт, зрєдн, звєду і под. ; б/ на базі власне українських іменних основ чи окремих українських прислівників, у тому числі й на базі запозичених основ, з урахуванням фонетичної, морфологічної та семантичної їх адаптації : з угорської мови /батарко, біз'уно, гемішно, іпко, батаром, брішно, фіношно та ін./; із польської мови /гоноєсто, гоноєво, гоноєно, зайєдо, ндлудаво, смач-
но та ін./; із словацької мови /худоєно, пик'єно, качі, тамі /. Сюди також належать і власне запозичені прислівники, які активно вживаються в обстежуваних говорах : бшоу, гемі, бурт /із німецької/, інчан /із угорської/ тощо.

5. Прислівники, що не виявляють діалектної специфіки /загальноукраїнські/, становлять близько 52 %, якщо не брати до уваги їх фонетико-морфологічних варіантів. Проте саме тут виділяються специфічні діалектні лексеми, ускладнені суфіксами -ка, -ки, -ни, -т' /-д' /, -д типу тамка, тамна, тамки, тамкит', толїні, тулїні, тїкит', докут', вітїндикс', докуд' і под.

6. Прислівники, не властиві літературній українській літературній мові, проте характерні для інших українських говорів і говіркових груп, складають близько 48%. Серед них виділяємо :

а/ лексеми, що вживаються не лише в південно-західних, але й інших українських говорах : інак, інде, оно́гли, по́ти, ві́ттам, де́коли, о́де, оту́т, поде́коли, усе́, ду́рно, напослі́док, гурмо́м, да́ром, то́лком, бос'ака́, гол'ака́, напр'аму́н', вон, доні́ні, мел'ко́м і т.д.;

б/ прислівники, поширені головним чином у південно-західних українських говорах : га́й, ге́нто, до́кл'а, зас', йну́ль, та́кої, ту, туй, а́дде, да́коли, ні́гли, ні́где, ва́рко, тру́мно, чи́таво, о́бле, до́бри, на́гле та ін. ;

в/ прислівники, що вживаються переважно в українських говорах Закарпаття та в суміжних говірках, можна

умовно розмежувати на ті, що поширені у більшості закарпатських говірок /пак, с'у́л'ко, р'анно, га́мішно, йпно, ни́дуй'лаво, ре́ндешно, ші́коўно, сі́зүүно, по-ва́рнс'ки, на́пуо́н, запо́ром, увид'ач'ки, фурт, урака́ші, у́йарі, на́ухте́ма, та́нц та ін./, вузьколокалізовані говіркові прислівники : га́раво, о́вінтц, по-на́с'ки, га́й, дрі́чно, хе́рско, йало́, зніа́дло, ни́ччімно, ро́зл'чно, су́дічно, худо́бно, ча́млаво, чи́л'адно, ці́ле, зніді́лі, ц'у́рком, кни́дил'а, дубо́са, наві́дриг'н, на́чуг'ач'ки, на́лівок, о́атром, нако́целки, напока́зію та ін.

7. Лексико-семантична і функціонально-синтаксична характеристика досліджуваних прислівників дає підстави вважати, що прислівники займенникового походження вступають із підпорядковувчим словом здебільшого в обставинні синтаксичні відношення, розподіляючись при цьому в такі групи у відповідності з їх функціонально-синтаксичною роллю : а/ обставинні прислівники /місця, часу, причини, мети/ становлять 66% від загальної кількості відзайменникових прислівників/; б/ означальні /якісно-означальні, кількісно-означальні, способу дії / складають 32% ; в/ предикативні - 2%.

8. Із 305 прислівників, співвідносних із іменниками, 52,5% складають обставинні прислівники, а також означальні - 47,5%. Привертає увагу, що в обстежуваних говорах у складі відіменникових прислівників, порівняно з літературною мовою, значно багатше мікрополе прислівників на позначення часових понять у межах доби, року чи навіть кількох років.

9. Для прислівників, співвідносних із прикметниками, характерна значна функціонально-семантична диференціація. Понад 70% цих утворень є означальними прислівниками, що зумовлено характером їх твірних основ. Інша частина - це означально-предикативні, означально-модальні, обставинні, предикативні і модальні прислівники.

10. Переважна більшість відчислівникових прислівників /64%/ - це означальні прислівники, і зокрема кількісно-означальні, інша частина - обставинні прислівники часу.

11. Переважна більшість прислівників українських говорів Закарпаття не виявляє функціонально-семантичної специфіки. Проте у складі прислівників, що вживаються і в літературній українській мові, 25% нараховують лексеми, які характеризуються ширшими семантичними можливостями, ніж їх літературні відповідники: дома "додому", наперед, уперед "спочатку", навіки "постійно", глухо "цільно"; "дуже", дорого "дорогою ціною", дрібно "рясно", здорово "дуже сильно", нагло "нахабно", р'ясно "дзвінко", украї "убік", твердо, страшно, сид'но, тяжко "дуже" та ін.

12. З огляду на фонетико-морфологічні, лексичні та семантичні протиставлення межі поширення окремих прислівників, що картографуються, здебільшого збігаються із тими ізоглосами, які ділять закарпатські говори на 5 цілком виразних підгруп: ужанську, боржавську, верховинську, марамороську та гуцульську.

Основний зміст дисертації відображений у таких публікаціях автора:

1. Проблеми дослідження прислівників лівденно-західних українських говорів // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні : /Матеріали міжнародної науково-практичної конференції/. - Ужгород, 1993.- С.67-70.
2. Відіменникові прислівники в українських говорах Закарпаття // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність : /Матеріали міжнародної наукової конференції /.- Ужгород, 1994.- С.584-590.
3. Відприкметникові прислівники в українських говорах Закарпаття // Молодь - Україні : /Наукові записки молодих учених УжДУ/.- Ужгород, 1995.- С.280-291.
4. Відприкметникові прислівники українських говорів Закарпаття, утворені суфіксальним способом // Філологічні обрії : /Збірник наукових праць молодих дослідників /.- Вип.І.- Ужгород, 1995.- С.93-96.
5. Про особливості творення деяких прислівників українських говорів Закарпаття // Філологічні обрії : /Збірник наукових праць молодих дослідників/.- Вип.І.- Ужгород, 1995.- С.97-100.
6. Структурно-семантична характеристика особливостей відзайменникових прислівників у творчості О.Духновича // О.В. Духнович і слов'янський світ : /Програма наукової конференції/.- Ужгород, 1993.- С.81-82.
7. До питання походження відприкметникових прислівників // Тези 49-ої підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу філологічного факультету УжДУ.- Ужгород, 1995.- С.77-78.

Василь

Broshnyak (Piskach) O.D. Adverbs in Ukrainian dialects of Transcarpathia (copyright). Dissertation for the academic degree candidate of science by speciality 10.02.01 - Ukrainian language. Uzhhorod State University. Uzhhorod, 1996.

In the given dissertation lexico-semantic essence, phonetic-morphological and syntactical peculiarities of adverbs in different dialectal groups of Transcarpathia in genetical and linguo-geographical aspects in connection with modern Ukrainian literary language, as well as other Ukrainian dialects and dialects of other slavonic and non-slavonic languages are investigated. Illustrated by 2000 dialects (including their phonetic-morphological variants) the formation of adverbial system in Transcarpathian dialects is learned. The research of the language material gives a good idea of the use of adverbs in modern Ukrainian dialects of Transcarpathia.

Брошник /Пискач/ О.Д. Наречие в украинских говорах Закарпатья /рукопись/. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык. Ужгородский государственный университет. Ужгород, 1996 г.

В диссертации исследуется лексико-семантическая сущность, фонетико-морфологические и синтаксические особенности наречий в разных основных диалектных группах Закарпатской области в генетическом и лингвогеографическом аспектах во взаимосвязи с современным украинским литературным языком, а также с другими украинскими говорами и смежными славянскими и неславянскими языками. На примере свыше 2 тыс. наречий /включая и фонетико-морфологические варианты/ прослеживается формирование наречной системы украинских говоров Закарпатья. Исследование многочисленного фактического материала рисует целостную картину наречий современных украинских говоров Закарпатья.

Ключові слова: прислівник, словотвір, фонетико-морфологічні варіанти, лексико-семантична сутність, синтаксичні властивості.

ТОВ «Колір прінт», вул. Капітульна, 18.
Підписано до друку 25.03.1996 р.
Формат 60x84 1/16
Умовн. друк. арк. 1.14.
Облік-вид. арк. 1.08
Тираж 100 шт.

445702

AB 34.567

AB 34.567